

# СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

---

---

УДК 37.017.4:172

*Н. В. Хазратова*

## РІВЕНЬ СФОРМОВАНOSTІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ПРОБЛЕМА ЕМПІРИЧНОГО ВСТАНОВЛЕННЯ

Уточнюється тлумачення феномена громадянської ідентичності, а також розглядаються його емпіричні індикатори. Здійснюється порівняльний аналіз методів і технік діагностики громадянської ідентичності особистості під кутом зору визначення ефективних прийомів її встановлення. Важливим емпіричним індикатором громадянської ідентичності визнається не тільки формальне усвідомлення особою власної належності до держави як її громадянина, а й ціннісно-смыслова залученість до організаційного та аксіологічного середовища цієї держави. Проблема добору адекватного інструментарію для виявлення і фіксації цих показників може бути вирішальною, коли йдеться про достовірність отриманих результатів. На це вказують суперечливі результати емпіричних досліджень громадянської ідентичності, отримані за допомогою різних вимрювальних інструментів. Під час першого дослідження, що здійснювалося методом анкетування, респондентові ставилося пряме запитання про переживання ним своєї громадянської належності, пріоритетності та цінності для нього держави тощо. У другому дослідженні було застосовано метод казусів – діагностичних ситуацій правопорушень, скоєних державою/людиною; діагностований оцінював міру відповідальності правопорушника. Перше дослідження показало наявність сформованої громадянської ідентичності у переважній більшості респондентів: вони не тільки вважають себе громадянами Української держави, а й пишаються цим. Результати другого дослідження засвідчили, що, оцінюючи відповідальність держави, діагностовані виявляють ригоризм, а оцінюючи відповідальність людини, що завдає шкоди державі, – толерантність і релятивізм. Третє дослідження, виконане за допомогою проєктивної методики “Завершення оповідання”, показало домінування цінності індивідуально-адаптаційної поведінки в загрозованих для держави умовах. Це свідчить про розбіжності між декларованими цінностями і поведінковими настановленнями у виявах громадянської ідентичності, а отже підтверджує доцільність різнорівневої (як усвідомлюваного, так і неусвідомлюваного рівнів) діагностики громадянської ідентичності.

**Ключові слова:** громадянська ідентичність, організаційне середовище держави, аксіологічний простір держави.

*N. V. Khazratova*

## THE LEVEL OF CIVIC IDENTITY FORMATION: THE PROBLEM OF EMPIRICAL DETERMINATION

It is clarified the phenomenon of civic identity, as well as its empirical indicators. It is carried out the comparative analysis of the methods and techniques of individual

civic identity diagnostics to find the effective methods of its determination. An important empirical indicator of civic identity is recognized not only as the formal personal awareness of belonging to the state as a citizen, but also by the value-semantic inclusion in the organizational and axiological environment of the state. The problem of the adequate tools selection for determination and fixation of these phenomena is crucial for the results reliability. This is evidenced by the controversial results of our empirical civic identity studies, obtained with the usage of various measuring instruments. The first study was conducted by a questionnaire, in which the respondents were asked a direct question about their citizenship, its priority and value for them. In the second study it was used the method of incidents – diagnostic situations of offenses committed by the state / person; the participant was evaluating the responsibility degree of the offender. The first study showed the existence of a prevailing majority of respondents' civic identity: they are not only considering themselves as citizens of the Ukrainian state, but also proud of it. The results of the second study approved that when assessing the state responsibility the participants show rigorism, and when assessing the responsibility of a person who causes damage to the state – the tolerance and relativism are shown. The third study, performed with the usage of the projective method "Completion of the story", showed the dominance of the individual-adaptive behavior value in the state threatening conditions. This indicates the discrepancy between the declared values and behavioral sets in the civic identity experience, therefore confirms the need to use a different-leveled (both conscious and unconscious) diagnostics of civic identity.

**Key words:** civic identity, organizational environment of the state, axiological space of the state.

**Постановка проблеми.** Громадянська ідентичність як феномен, поняття і діагностичний конструкт не є до кінця визначеною в сучасній психології. Навпаки, значний інтерес науковців, передусім психологів, до цього явища радше спричиняє багатозначність його тлумачень. Ще складнішою є ситуація з його емпіричними індикаторами. Якщо є розходження в тлумаченні суті явища, то, вочевидь, по-різному добираються емпіричні індикатори. Спроби йти “простим” шляхом, тобто задовольнитися звичайним твердженням респондента про усвідомлення себе громадянином України як головним емпіричним індикатором громадянської ідентичності, на нашу думку, не виправдовують себе. Причина в тому, що пережитий у минулому ідеологічний пресинг закарбував високу соціальну бажаність конкретної (дуже позитивної) відповіді на подібні запитання щодо ставлення до колишньої радянської держави і свого громадянства в ній. Це означає, що таке запитання “мимоволі” сприймається як політично заангажоване і вже містить у собі “правильну” відповідь. Тому самодекларування свого громадянства і громадянської ідентичності (тим більше декларування власного патріотизму) є абсолютно недостатніми, щоб констатувати сформованість громадянської ідентичності.

Головна проблема полягає в тому, що такі декларації істотно відрізняються від реальної поведінки. У конкретних ситуаціях, коли

постає вибір між діями на користь держави і діями на власну користь, обирається другий варіант. Можливо, це цілком природно і жодним чином не заперечує високого рівня сформованості громадянської ідентичності?

Відповідь на це питання залежить від того, які теоретичні та емпіричні індикатори громадянської ідентичності ми обираємо для наших досліджень. Відповідно, проблема діагностики громадянської ідентичності полягає як у віднаходженні емпіричних індикаторів, адекватних теоретичному розумінню цього феномена, так і в доборі дослідницьких прийомів, які б унеможливили неправдиві, “захисні” відповіді діагностованих.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У сучасній психології громадянську ідентичність визначають по-різному. Її розглядають і як самостійну категорію, і як складник інших соціальних ідентичностей особистості. Зокрема, D. Hart і C. Richardson громадянську ідентичність “вкладають” у контекст громадянськості і пов’язують з проблемами глобалізації [1]. H. Hansen і V. Nesli вважають громадянську ідентичність частиною національної ідентичності і пропонують чотирикатегоріальну типологію ідентичності, що ґрунтується на параметрах аутигрупової толерантності та інгрупової належності [2]. У розумінні J. Pakulski і B. Trante громадянська ідентичність – це тип мікросоціальної ідентичності, який можна описати й охарактеризувати під кутом зору сили соціальних включень [3]. Російські психологи поняття державної, громадянської, національної і навіть етнічної ідентичності нерідко використовують як близькі за змістом, майже синонімічні [4].

У вітчизняній психологічній науці, дослідники, щоб визначити рівень сформованості громадянської ідентичності, застосовують різні методики і дослідницькі техніки. Ми проаналізуємо їх далі, зіставляючи при цьому з проведеними нами емпіричними дослідженнями.

**Не вирішені раніше частини загальної проблеми** полягають у тому, що, як було зазначено вище, твердження респондента про усвідомлення себе громадянином України (застосовані як в опитувальнику, так і в опозиціях семантичного диференціала) не можуть бути головним емпіричним індикатором громадянської ідентичності внаслідок високої соціальної бажаності такого твердження. Тому пошук адекватних методів дослідження громадянської ідентичності досі залишається актуальним.

**Метою статті** є розгляд та порівняння окремих методів і технік діагностування громадянської ідентичності особистості для визначення ефективних дослідницьких прийомів її встановлення.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Психологічною передумовою виникнення громадянської ідентичності є залучення громадянина до організаційного простору держави. Воно не є результатом свідомого прийняття рішення особою і здійснюється в процесі соціа-

лізації особистості, здебільшого за допомогою різних інститутів соціалізації (перш за все школи). Ідеться зовсім не про формальну інформацію про державу (або права та обов'язки громадянина) – інформацію, яку учень отримує на уроках правознавства. Державні організації існують за принципом фрактала: у кожній із них, зокрема в школі, віддзеркалюються притаманні державі характеристики. Особливості організаційних рішень, рівень допустимого втручання в приватне життя особи, співвідношення дозволів та заборон, форми організаційного тиску – усе це не є випадковим, а відображає (хай у специфічній формі) установлені способи організаційної взаємодії в державі. З цього складається та важлива і неминуча ініціація, завдяки якій дитина розуміє, що насправді означає бути учнем у школі (“як вижити” в школі). Залучення до організаційного середовища школи й адаптація до нього готують особистість до залучення до аналогічного середовища держави і до реального переживання свого громадянства як членства в такій організації, як держава.

Оминути організаційне середовище держави неможливо, тому що саме в ньому відбувається соціальна самореалізація особистості. Остання передбачає існування ієрархій, регламентованих офіційних статусів, що можливо тільки в організації. Організаційне середовище держави визначається передусім її правовим полем; регламентацією політичної та економічної активності; ієрархічним (владно-статусним) виміром; аксіологічною складовою цього організаційного простору. Спільність громадян, що співіснують у державі, являє собою консорціум – об'єднання людей унаслідок спільності їхньої життєвої долі в межах однієї організації.

Індикаторами громадянської ідентичності, на нашу думку, могли б бути такі ознаки:

1) визнання власної громадянської ідентичності і її суб'єктивна значущість; висока позиція цієї ідентичності в суб'єктивній ієрархії інших ідентичностей особистості (зокрема серед таких ідентичностей, як територіальна, етнонаціональна, регіональна, цивілізаційна тощо). Відповідно, шкальні значення могли б набувати значень від нульового (байдужість до власної громадянської належності) до дуже високого;

2) ціннісно-сміслова, а також емоційна, когнітивна та поведінкова залученість до організаційного середовища держави;

3) рівень афіліації щодо громадянської спільноти (співгромадян), ставлення до них як до інгрупи може бути різне;

4) рівень, за якого особа є носієм громадянських цінностей (перш за все чи усвідомлює вона громадянські цінності, а також якою мірою їх поділяє).

Доцільно виокремити також деякі елементарні поведінкові індикатори сформованості громадянської ідентичності. Тут можна реалізу-

вати підхід “від зворотного” і виокремити різновиди поведінки, яку ми будемо вважати явно негромадянською. Так, на нашу думку, логічно вважати, що людина-емігрант готова позбутися своєї колишньої громадянської ідентичності (отже, держава не становить для неї цінності і смислу або ж навіть є своєрідною антицінністю). Водночас конструктивна критика держави/влади особою, яка не має бажання емігрувати, може свідчити про те, що в неї високий рівень сформованості громадянської ідентичності. Найнижчий рівень сформованості громадянської поведінки – це пропозиція/згода віддати частину території держави окупантові, сприяння йому, готовність до переділу кордонів/ перерозподілу ресурсів на шкоду своїй державі. Реалізація такої поведінки навіть в уявних ситуаціях означає антигромадянську ідентичність (держава сприймається як антицінність); байдужість до таких ситуацій означає несформованість громадянської ідентичності.

З усього сказаного вище випливає, що громадянська ідентичність – явище багатопланове; одного тільки усвідомлення особистістю власної належності до держави як громадянина недостатньо, щоб констатувати наявність, сформованість, розвинутість громадянської ідентичності. Не випадково емпіричні дослідження, присвячені громадянській ідентичності і виконані за допомогою різних методів, дають зовсім різні, іноді кардинально протилежні, результати.

Наведемо результати проведених нами емпіричних досліджень, присвячених діагностиці громадянської ідентичності особистості – установленню її наявності, сформованості, рівня зрілості.

Перше емпіричне дослідження виконувалося методом анкетування. Респондентами були 114 студентів гуманітарних спеціальностей двох ЗВО м. Львова, віком від 20 до 34 років, за походженням – представники західних регіонів України. Учасниками дослідження стали студенти стаціонарної і заочної форм навчання, з них на момент опитування 52 працювали (заочне навчання) і 62 не працювали (стаціонарне навчання). Слід зазначити, що вибірка не була збалансована за ознакою статі і в ній кількісно домінували жінки (81 жінка і 33 чоловіки).

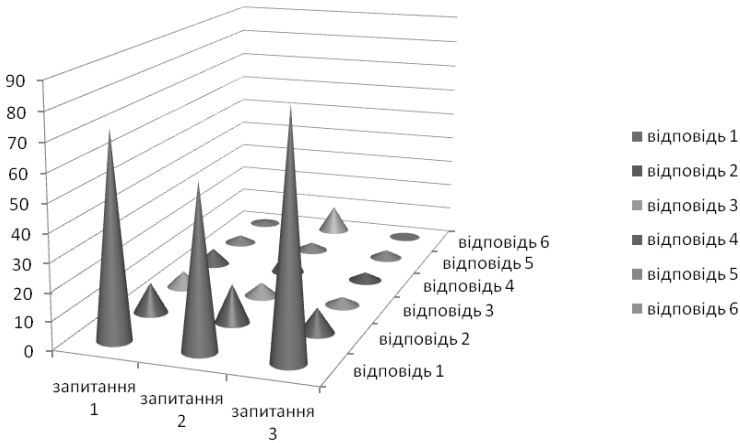
Щоб діагностувати рівень сформованості громадянської ідентичності, були поставлені такі запитання:

- 1) Чи вважаєте Ви себе громадянином Української держави?
- 2) Чи є Українська держава для Вас цінністю і пріоритетом?
- 3) Чи пишастесь Ви тим, що є громадянином Української держави?

Усі ці запитання були закритими, оскільки легко передбачити різну міру згоди або незгоди респондента. Отже, на кожне із запитань пропонувалося обрати відповідь з-поміж таких варіантів: а) так, цілковито; б) швидше так, ніж ні; в) частково так, частково ні; г) швидше ні, ніж так; д) ні; е) важко визначитися.

Узагальнивши відповіді респондентів на запитання, ми отримали доволі оптимістичні результати. Отож можемо стверджувати, що в

переважній більшості респондентів громадянська ідентичність цілком сформована: вони вважають себе громадянами Української держави, для яких їхня держава є цінністю і пріоритетом, пишуться своїм громадянством (рис.).



*Рис.* Розподіл відповідей на запитання щодо громадянської ідентичності

Водночас слід зазначити, що ці запитання виявилися зовсім не інформативними. Як відомо, велика кількість однакових відповідей свідчить про те, що запитання передбачає якусь надто очевидну відповідь, не дає жодного простору для дискусії. Так може бути, зокрема, в ситуаціях, коли запитання провокує соціально бажану відповідь (наприклад, запитання “Чи завжди Ви говорите правду?” провокує брехливу відповідь “так, завжди”). З наших трьох запитань тільки третє містить у собі соціальну бажаність: коли запитують, “Чи пишастесь ви тим, що є громадянином України?”, видається легше і безпечніше відповісти “так”, ніж якимось інакше. Але перші два запитання видаються позбавленими такої провокації (якщо ми запитуємо, чи респондент вважає себе громадянином України, то начебто не підштовхуємо його до якоїсь конкретної відповіді і не примушуємо брехати). А проте велика кількість однакових відповідей насторожує і схиляє до думки, що ці питання недостатньо інформативні.

У наступному емпіричному дослідженні ми скористалися методом казусів. Цей метод було запозичено з юриспруденції; він передбачає перелік ситуацій взаємодії певних персонажів, у якій один з них скоює правопорушення. Аналіз казусів використовується при підготовці юристів: вони повинні помітити приховане в ситуації правопорушення,

сформулювати його сутність і визначити вину та відповідальність правопорушника.

Ми модифікували цю методику в співавторстві з К. Гавриловською [5] для досліджень соціальної перцепції держави та її правового простору. Методика передбачає 40 казусів, які складаються з 4 блоків:

- держава порушує права держави;
- держава порушує права людини;
- людина порушує права держави;
- людина порушує права людини.

Діагностований має визначити порушника й оцінити міру його вини за такою шкалою: 1) винен (вияв правового ригоризму); 2) винен, але по-людськи його можна зрозуміти (вияв правового релятивізму); 3) не винен (вияв правового нігілізму).

До вибірки увійшли 60 осіб – студенти очного і заочного відділень гуманітарних спеціальностей різних ЗВО м. Львова.

Результати дослідження за допомогою техніки казусів можна поділити на дві групи залежно від міри дисперсії відповідей. Відповіді були порівняно однотайними в ситуаціях, коли держава порушувала права іншої держави (68% респондентів визнали винною правопорушницю); а також у ситуаціях, коли людина порушувала права іншої людини (71% визнав винною). Особливо однотайними (78% опитаних) відповіді були у випадку, коли держава порушувала права людини. Лише у випадку, коли людина порушувала права держави, було отримано такі відповіді: 52% респондентів – винна, але по-людськи можна зрозуміти; 36% – винна; 12% – невинна.

Виявлено також прямий кореляційний зв'язок між показниками правового релятивізму в оцінюванні дій людини щодо держави і правового ригоризму у випадку оцінювання відповідальності держави (0,41). Було встановлено також зв'язок між показником загального правового релятивізму і соціальним статусом діагностованих (0,38). Водночас значущих гендерних відмінностей в оцінюванні держави виявити не вдалося. А втім, коли оцінювалася відповідальність людини, що завдавала шкоди іншій людині, жінки загалом виявилися більш толерантними і частіше демонстрували релятивізм (значення t-критерію Стьюдента ( $t = -2,04$  при  $p \leq 0,05$ )).

Наведені вище результати свідчать про те, що в реальних життєвих ситуаціях досить виразно означається тенденція судити про людину і державу за різними стандартами. Так, оцінюючи відповідальність держави, діагностовані виявляють ригоризм, а оцінюючи відповідальність людини, що завдає шкоди державі, – толерантність і релятивізм. Практика подвійних стандартів у стосунках з державою не свідчить про те, що держава, зокрема українська, є цінністю і пріоритетом. Це відбиває, на нашу думку, наявність великих розбіжностей між декларованими і

справжніми цінностями, при тому що в реальному житті люди керуються своїми справжніми цінностями.

Доцільним видається зіставити отримані результати (а також використані техніки дослідження) з результатами і дослідницькими техніками, представленими І. Петровською [6]. Як стимульний матеріал використовувалися ситуації-дилеми, які передбачали можливість вибору як “громадянської”, так і “не громадянської” поведінки щодо держави. Цінність цього підходу в тому, що застосування проєкції дає змогу визначити реальне місце громадянської ідентичності в системі цінностей діагностованих. Це реальне місце може бути визначене тільки тоді, коли згадана ідентичність входить у конфлікт з іншими значущими цінностями (коханням до чоловіка, модою, конформним прагненням бути в згоді з групою). Пропонуємо зупинитися на двох ситуаціях, зокрема “Кохання” і “Україна”.

*Ситуація “Кохання”.* “Молода жінка проживає в Донецькій області, недалеко від зони бойових дій, її коханий з Росії. Чоловік запропонував їй переїхати до нього. З одного боку, вони давно кохають одне одного і цей варіант міг би бути для неї порятунком, з другого – як можна переїхати до країни-агресора? Що порадити жінці?”

Двадцять відсотків громадян порадили переконати коханого переїхати в Україну на безпечну територію; 57% порадили переїхати в Росію, бо “кохання важливіше за все”; 23% запропонували переїхати разом у будь-яку третю країну” [6, с. 168–169].

*Ситуація “Україна”.* “Студентка потрапила в компанію, де почалася дискусія про те, що добре і що погане в тому, що ми живемо в Україні, які перспективи життя та розвитку наших громадян. Прийшла її черга висловлюватися. Що могла сказати дівчина?”

Найчастіше згадувалося: “Україна має вигідне геополітичне розташування”, “великі природні ресурси”, “багату культурну спадщину (традиції)”, “потужні людські ресурси: добрих, розумних, патріотичних, креативних людей”, однак “в Україні немає перспектив розвитку, умов для професійної, особистісної самореалізації”, “незадовільний рівень життя, безробіття, економічна криза”, “корумпованість та безвідповідальність влади”, “наївність громадян та готовність безмежно терпіти (особливості менталітету)” [там само, с. 169].

На нашу думку, перша з розглянутих ситуація є досить діагностичною, оскільки одна з альтернатив вибору – *антигромадянська поведінка, що визнає можливість переходу на сторону агресора*, дає змогу відрізнити поведінкові настановлення від декларованих цінностей. Саме ця альтернатива дістала вражаюче велику кількість виборів – 57%. Такі вибори респондентів можна пояснити тим, що для них держава громадянства є, вочевидь, меншою цінністю, ніж кохання, навіть до представника агресора. Тут, власне, виявляє себе не тільки поведінковий, а й термінальний індикатор – невисока позиція громадянської



ідентичності діагностованих в їхній загальній шкалі цінностей. У такому разі все залежить від домінуючих цінностей, які завжди будуть перемагати в ситуації конфлікту цінностей.

Водночас друга ситуація – “Україна” – не є діагностичною (з погляду сформованості громадянської ідентичності), адже критика держави та її організаційного середовища може як бути виявом сформованості громадянської ідентичності, так і не бути ним. Вона може як означати певну готовність до еміграції, так і не означати її. Ще одна цікава деталь: як стверджує І. Петровська, встановлено значущі кореляційні зв'язки між шкалою опитувальника “Я повністю себе ідентифікую з громадянином України”, деякими діагностичними ситуаціями, а також шкалою “Конформізм” ( $r = 0,383, p \leq 0,01$ ) і “Традиції” ( $r = 0,225, p \leq 0,05$ ). У такій ситуації виникає сумнів щодо самодекларування своєї громадянської ідентичності: чи є вона певною індивідуальною цінністю, а чи звичайним виявом конформності або відданості традиціям.

Ще одне дослідження ми проводили за допомогою проективної методики “Завершення оповідання”. Запропонований початок оповідання містив у собі “провокацію” як антигромадянської, так і громадянської поведінки, хоча цілком передбачав і вияви патріотизму й громадянськості. Діагностованим пропонувалася ситуація зміни влади (політичного режиму, державного устрою, державності) в Україні:

“Марічка прокинулася о 7.00, хоча була неділя і діти ще спали. Чоловік уже сидів біля телевізора. Подивився на неї, посміхнувся і сказав: “Сонечко, ти тільки не переживай. Тут у нас вночі відбувся переворот. Маємо тепер дві України: одна – Східноукраїнська Народна Республіка, друга – Західноукраїнська Народна Республіка. Поділилися по Дніпру. Але спокійно, спокійно: банкомати працюють, це я вже перевірів, продукти в супермаркеті є, інтернет є. Можемо їхати, як і планували, у гості до куми...”. Діагностованим пропонувалося продовжити і завершити оповідання, для чого давалося 15 хвилин. Писати слід було перше, що спадає на думку. При цьому їх просили висвітлити, що робила Марічка протягом цього дня, з ким вона розмовляла і про що.

Відповідно, отримані тексти містили певний перелік різновидів поведінки головного персонажа в діагностичній ситуації, серед яких могли бути (або не бути) різновиди політичної (громадянської) поведінки.

Результати оброблялися методом контент-аналізу. Було виокремлено такі *категорії* (смыслові одиниці) аналізу:

А. Орієнтаційна поведінка (її мета – отримання інформації, наприклад: “вона подзвонила подрузі і запитала...”, “вона подивилася новини по телевізору...”);

Б. Адаптаційна поведінка (перевірка можливостей здійснювати звичні види поведінки, забезпечення щоденного функціонування – “вона приготувала обід, пішла з дітьми до торговельного центру...”);

В. Громадянська активність. Тут ми виокремили підкатегорії: В1 – підтримка наявних у державі змін (активна і пасивна включно), В2 – протест проти змін у державі (від активних до пасивних його форм);

Г. Вичікувальна поведінка (підкреслювання обережності, переживання страху і побоювань, наголос на необхідності зачекати і не виявляти активності).

Відтак було визначено питому вагу (ПВ) категорій у текстах діагностованих:

А. Орієнтаційна поведінка – 3,1;

Б. Адаптаційна поведінка – 4,6;

В1. Громадянська активність (підтримка) – 1,7;

В2. Громадянська активність (протест) – 2,3;

Г. Вичікувальна поведінка – 3,5.

Отже, найбільшою мірою у наведеній діагностичній ситуації виявляється власне адаптаційна поведінка (спрямована на пристосування до ситуації, що виникла в країні, без її аналізу та критики). Достатньою мірою репрезентовані також орієнтаційна і вичікувальна різновиди поведінки. Найменшою мірою діагностовані схильні виявляти такий різновид громадянської активності, як підтримка наявної ситуації. Це також свідчить про те, що реальні поведінкові настановлення в конкретній ситуації можуть цілковито розходитися з усвідомлюваними цінностями. Адаптаційна поведінка, здатність пристосовуватися до політично гострої ситуації, – виживання як цінність, – також є доволі значущими. Виживання як цінність конкурує з цінностями політичними і громадянськими (в певних ситуаціях).

**Висновки.** Використаний нами для вивчення громадянської ідентичності дослідницький інструментарій включав: метод опитування, техніку казусів (оцінювання правопорушень), техніку ситуацій (що містять конфлікт між громадянськими та іншими цінностями), а також проєктивну методику “Завершення оповідання”. Головною відмінністю між розглянутими методами є те, що опитування дає змогу зафіксувати акцептацію соціально бажаних висловлювань, тоді як інші згадані техніки – ймовірно поведінку в конкретних організаційно значущих ситуаціях. Тому отримані за їх допомогою результати істотно відрізняються. Метод опитування (за умови, що респонденту ставиться “пряме” запитання) показав однорідні результати – високий рівень сформованості громадянської ідентичності та пріоритетність цінності держави. Водночас результати застосування проєктивних технік і методики казусів засвідчили відносно низьку цінність держави і громадянськості в загальній системі цінностей діагностованих.

Отже, різні дослідницькі техніки по-різному висвітлюють феномен громадянської ідентичності, рівень її сформованості і розвитку. Інколи ці результати доповнюють один одного, а інколи вони взаємозаперечні. Але найбільший сумнів щодо достовірності даних викликають

однакові (подібні) відповіді діагностованих. Це означає, що пошук адекватного інструментарію для діагностики громадянської ідентичності залишається актуальним. А поки не створено досконалого вимірювального інструменту, який давав би змогу діагностувати громадянську ідентичність оптимально достовірно й усебічно, є сенс доповнювати стандартизовані методи досліджень громадянської ідентичності різноманітними проєктивними методиками.

### Список використаних джерел

1. Hart, D., Richardson, C., & Wilkenfeld, B. (2011). Civic Identity. In S. J. Schwartz, K. Luyckx, & V. L. Vignoles (Eds.). *Handbook of Identity Theory and Research* (pp. 771–787). New York, NY: Springer New York.
2. Hansen, H. E., & Hesli, V. L. (2009). National identity: civic, ethnic, hybrid, and atomised individuals. *Europe-Asia Studies*, 61(1), 1–28.
3. Pakulski, J., & Tranter, B. (2000). Civic, national and denizen identity in Australia. *Journal of Sociology*, 36 (2), 205–222.
4. Патырбаева, К. В., Козлов, В. В., Мазур, Е. Ю., Конобеев Г. М., Мазур, Д. В., Марицас, К., & Патырбаева, М. И. (2012). *Идентичность: социально-психологические и социально-философские аспекты*. Пермь: Пермский государственный национальный исследовательский университет.
5. Хазратова, Н. В., & Гавриловська, К. П. (2012). Діагностика рівня суб'єктивної легітимності правових норм. *Практична психологія і соціальна робота*, 3, 17–23.
6. Петровська, І. Р. (2016). Структурно-типологічний підхід до аналізу громадянської ідентичності. *Психологічні перспективи*, 27, 161–173.

### References

1. Hart, D., Richardson, C., & Wilkenfeld, B. (2011). Civic Identity. In S. J. Schwartz, K. Luyckx, & V. L. Vignoles (Eds.). *Handbook of Identity Theory and Research*, 771–787.
2. Hansen, H. E., & Hesli, V. L. (2009). National identity: civic, ethnic, hybrid, and atomised individuals. *Europe-Asia Studies*, 61(1), 1–28.
3. Pakulski, J., & Tranter, B. (2000). Civic, national and denizen identity in Australia. *Journal of Sociology*, 36 (2), 205–222.
4. Patyrbaeva, K. V., Kozlov, V. V., Mazur, E. Yu., Konobeev, H. M., Mazur, D. V., Marycas, K., & Patyrbaeva, M. Y. (2012). *Identichnost: sotsialno-psikhologicheskkiye i sotsialno-filosofskkiye aspekty* [Identity: socio-psychological and socio-philosophical aspects]. Perm: Permskiy gosudarstvennyy natsionalnyy issledovatel'skiy universitet (rus).
5. Khazratova, N. V., & Havrylovska, K. P. (2012). Diahnostyka rinvnia subiektivnoi lehitymnosti pravovykh norm [Diagnostics of the level of subjective legitimacy of legal norms]. *Praktychna psykhohihiia i sotsialna robota*, 3, 17–23 (ukr).
6. Petrovska, I. R. (2016). Strukturno-typolohichni pidkhid do analizu hromadianskoi identychnosti [Structural-typological Approach to the Analysis of Civic Identity]. *Psykhohohichni perspektyvy*, 27, 161–173.